

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ ԵՎ
ՆՐԱՆՑ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏԵՂՈՐՈՇՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Բանալի քառեր – Մովսես Խորենացի, Սեբեոս, Մամիկոնյաններ, Մեծ Հայք, Ճենաստան, Քուշանաց աշխարհ, Սասանյան Պարսկաստան, «Աշխարհացույց», սկզբաղբյուրներ

Թե՛ վաղ միջնադարյան Հայաստանի և թե՛ հայ նախարարական տների պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Մամիկոնյան իշխանական ընտանիքի գործունեությունը, որն ամբողջությամբ շաղկապված է հայ ժողովրդի հերոսական անցյալի հետ: Քրիստոնեություն ընդունելուց հետո՝ մի քանի դար շարունակ, Մամիկոնյան գործիչներն առանցքային դեր էին կատարում հայ ժողովրդի կյանքում: Արշակունյաց թագավորության օրոք գլխավորում էին բոլոր օրհասական ճակատամարտերը, իսկ մարզպանության օրոք՝ դեկավարում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը օտար տիրապետության դեմ: Սակայն մեր օրերում, սրբագրելով հայոց պատմությունը, փորձ է արվում նսեմացնել Մամիկոնյան տոհմի դերը Մեծ Հայքի քաղաքական կյանքում: Ինչպես հայ նախարարական շատ տոհմերի, այնպես էլ Մամիկոնյանների գործունեության սկզբնական փուլը սկզբնաղբյուրների սակավության պատճառով ուսումնասիրողների շրջանում տարակարծությունների տեղիք են տալիս:

XIX դարի և հատկապես XX դարասկզբի մի շարք հետազոտողներ ուշադրությունը բևեռեցին Մամիկոնյան տոհմի ծագման և գործունեության սկզբնական ժամանակաշրջանի մի շարք հարցերի լուսաբանման վրա: Մինչ նրանց տեսակետներին անդրադառնալը նշենք, որ ըստ հայ մատենագիրների տեղեկությունների՝ Մամիկոնյանները Մեծ Հայքում հայտնվել են III դարի առաջին կեսերին, երբ Արևելքում արդեն պատմական ասպարեզ էր իջել Սասանյան աշխարհակալությունը¹, և 226 թ. Արտաշիրը պարթևների

¹ Պարսքի տիրակալ Արտաշիրին հաջողվում է հաղթանակ տանել պարթևաց վերջին գահակալ Արտավան Ե-ի նկատմամբ և կործանել պարթևական թագավորությունը: Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 9, «Հին հունական աղբյուրներ», Ա, **Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս** (այսուհետև՝ **Դիոն Կասսիոս**), թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, էջ 226, **Մովսես Խորենացի**, Պատմություն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի (այսուհետև՝ **Մովսես Խորենացի**), Երևան, 1991, էջ 205:

մայրաքաղաք Տիզբռնում թագադրվել էր արքայից արքա¹:

Ըստ Մովսես Խորենացու տեղեկությունների՝ առաջին Մամիկոնյանները Մեծ Հայքում են եղել 240-ական թվականների սկզբներին՝ մասնավորապես Մասանյան տիրակալ Շապուհ I-ի (241-272) կառավարման սկզբնական շրջանում: Մեջբերենք Պատմահոր հաղորդած տեղեկությունը. «Վախճանեալ Արտաշրի որդոյ Մասանայ՝ թողոյ զթագաւորութիւնն Պարսից որդոյ իւրում Շապիոյ: Ի սորա աւուրս ասեն եկեալ ի Հայս նախնի ազգին Մամիկոնէից յարևելից հիւսիականէն, ի քաջատոհմիկ և ի գլխատր աշխարհէ և ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին ասեմ իսկ զՃենացն, որ ունին գրոյցս այսպիսիս:

Յամս կատարման կենացն Արտաշրի, Արբոկ ոմն Ճեն-բակուր, որպէս ասի ի նոցա լեզուն պատիւ թագաւորութեան. սորա երկու դայեկորդիք, Բդդոյի և Մամգոն անուն կոչեցեալ, մեծ նախարարաք: Եւ չարախօսեալ Բդդոյիսայն զՄամգոնայն՝ հրամայեաց թագաւորն Ճենաց Արբոկ սպանանել զՄամգոնն: Զոր իմացեալ Մամգոնայն՝ ոչ գայ ի կոչն արքայի, այլ փախուցեալ աղխի իւրով անկանի առ Արտաշիր թագաւորն Պարսից: Եւ Արբոկ հրեշտակս առաքէ ինդրել զնա. և ի չլսելն Արտաշրի պատերազմ ի վերայ նորա յօրինէ թագաւորն Ճենաց: Եւ իսկոյն մեռեալ Արտաշրի՝ թագաւորէ Շապուհ:

Արդ թեպէտ և ոչ տայ Շապուհ զՄամգոնն ի ձեռս տեսոն իւրոյ, այլ և ոչ յԱրեաց երկրին թողու. բայց ամենայն աղխին իւրով առաքէ զնա իբրև զվտարանդի առ գործակալս իւր որ ի Հայս»²: Ըստ պատմիչի՝ Շապուհ I-ը, չցանկանալով նաև փչացնել հարաբերությունները Ճենաց արքայի հետ, քանի որ վերջինս պահանջում էր իրեն հանձնել փախստականներին, պատվիրակություն է առաքում նրա մոտ՝ բացատրելով իր կատարած քայլի շարժառիթը:

Մինչ Մովսես Խորենացու՝ Ճենաց աշխարհից Մամիկոնյանների Հայաստան գաղթի վերաբերյալ հաղորդումը, պատմական որոշ իրադարձություններով պայմանավորված, տեղեկություններ է հաղորդում նաև Փավստոս Բուզանդը: Առաջինը վերաբերում է 371 թ. Չիրավի հաղթական ճակատամարտին, երբ սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը բացատրություն էր ներկայացնում հայոց թագավոր Պապ Արշակունուն (369-374) աղվանից Ուոնայր արքային ազատ արձակելու արտառոց դեպքի մասին: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Մուշեղի մասին արքան նշում է. «Զի այր՝ որ ազգաւ պատուական է իբրև զմեզ, և նախնիքն դորա իբրև զնախնիսն մեր, և թողեալ նախնեացն դորա զթագաւորութիւնն Ճենաց աշխարհին, եկեալք առ մեզ նախնիքն՝ ի նախնեացն մերոց ի վերայ կեցեալք և մեռեալք են»³: Հաջորդ դեպքն այն է, երբ

¹ Ст' у Дьяконов М. М., Очерк истории древнего Ирана, Москва, 1961, с. 258:

² Մովսես Խորենացի, էջ 221-222: Մամիկոնյանների՝ Հայաստան գաղթի վերաբերյալ տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 317:

³ Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Բ. Պատկանյանի, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի (այսուհետև՝ Փաւստոս Բիւզանդ), Երևան, 1987, էջ 304, 306:

միջֆեոդալական պայքարի հետևանքով լարվում են հարաբերությունները Վարազդատ արքայի (374-378) և սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանի միջև, վերջինս, դիմելով թագավորին, ասում է, որ իրենք նրա ծառաները չեն. «Այլ ընկերք ձեր և ի վերոյ քան զձեզ. զի մեր նախնիքն լեալ էին թագաւորք աշխարհին Ճենաց, և վասն եղբարց իւրեանց գրգռութեանն, զի արին մեծ անկեալ է ի վերայ. վասն այնր ենք գնացեալք. և վասն բարոյ հանգստի գտանելոյ՝ եկեալ դադարեալ ենք»¹: Ի լրումն Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի հաղորդումների՝ Ճենաստանից գալու Մամիկոնյան տոհմապետի հանգամանքների մասին հիշենք Սեբեոսի աշխատությանը կից Անանունի հաղորդումները: Նախ նշենք, որ վերջինս ևս նրանց հայրենիքը համարում է Ճենաստանը² (որի տեղադրությանը սկզբնաղբյուրներում վկայված նյութի հիման վրա կփորձենք անրադառնալ ստորև), ապա նշում. «զՄամիկն և զԿոնակն, արս երկուս լեալ քաջս և գլխաւոր եղբարս հարազատս, որդիք Կառնամայ նախարարին, որ էր երկրորդ ի թագաւորութեանն Ճենաստանի»³, սակայն, ինչպես կտեսնենք, Սեբեոսի նշած Մամիկոնյանների գաղթի երթուղին տարբերվում է Մովսես Խորենացու հաղորդումից: Հետագա հեղինակներից X դարի պատմիչ Մովսես Վայոցձորեցին կրկնում է Փավստոս Բուզանդի հաղորդումները Մամիկոնյանների՝ Մեծ Հայքում հայտնվելու մասին, սակայն, ի տարբերություն վերջինիս հաղորդման, օգտվելով մեզ անհայտ սկզբնաղբյուրից, նշում է. «...որոց անուանք նոցա, անդրանկանն՝ Մամ, և երկրորդին Կոն յորջորջին, և ի նոցունց անուանեցան Մամիկոնք»⁴: XIII դարի պատմիչ Վարդան Վարդապետը, իր «Աշխարհացոյց»-ում անդրադառնալով տարբեր երկրների նկարագրությանը, հիշատակում է նաև Մամիկոնյանների գաղթը Ճենաստանից՝ նշելով, որ տոհմի նախահայրերը երկուսն են՝ «ազգն Մամիկոնէից Բ. եղբարքն Մամակ և Կոնակ փախուցեալք ի թագաւորէն Ճենաբակոյ եւ եկին առ թագաւորն Հայոց Արտաշէս (Տրդատ Բ – Ա. Վ.), եւ նա վասն քաջութեանց նոցա կարգեաց զօրավարս Հայոց գնդին եւ կոչեաց Մամիկոնեանք»⁵: Ի տարբերություն Մովսես Խորենացու հաղորդման՝ Անանունը նշում է, որ Մամիկոնյանները Ճենաստանից փախուստի ժամանակ ոչ թե ապաստան գտան Սասանյան Արտաշիւր արքայի մոտ, այլ նրանք «գնան առ արքայն Արշակունի, որ նստէր ի Բահլ Շահաստանի, յերկիրն Քուշանաց»⁶:

¹ Փաստոս Բուզանդ, էջ 366:

² Տե՛ս Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի (այսուհետև՝ **Սեբեոս**), Երևան, 1979, էջ 56:

³ Նույն տեղում:

⁴ Պատմություն Սրբոյն Ներսիսի Պարթևի Հայոց Հայրապետի, «Մովսէրք Հայկականք», Զ, Վենետիկ, 1853, էջ 120-121, Մետրոպոլիտ Երիցու Վայոցձորեցոյ Պատմություն Սրբոյն Ներսիսի Հայոց Հայրապետի // «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 738:

⁵ «Աշխարհացոյց» Վարդանայ Վարդապետի (այսուհետև՝ **Վարդանայ Վարդապետ**), քննական հրատարակություն Հայկ Պերպլերեանի, Բարիզ, 1960, էջ 53-54:

⁶ **Սեբեոս**, էջ 57: Քուշանների մեծ մասն ապրում էր Բակտրիայում, որի կենտրոնն էր Բահլ քաղաքը (տե՛ս «Աշխարհացոյց» Մովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց (այսու-

Կարծում ենք, որ Անանունի հաղորդումն ավելի վստահելի է¹, քանի որ Արշակունիների թշնամի Մասանյան գահակալները, որոնք ձգտում էին տարածաշրջանում վերացնելու Արշակունյաց թագավորությունները, նրանց մոտ չէին ուղարկի Մամիկոնյան գաղթականներին, որոնք կամա թե ականա պետք է ծառայության անցնեին Արշակունիների մոտ՝ ընդդեմ Մասանյանների: Քանի որ Քուշանաց երկրում ևս կառավարում էին Արշակունիները, ուստի, ըստ Մովսես Խորենացու, երբ սկսվեց հայ-պարսկական պատերազմը, հայոց թագավոր Տրդատ Բ-ին (216-256) Բահլից «բերին նմա համբաւ, եթէ «ազգական քո Վեհաճան, հանդերձ ցեղին իւրով Կարենեան Պահլաւին, ոչ հնազանդեաց Արտաշրի, այլ ի կոչ քո դիմեալ գայ առ քեզ»²: Եվ հավանաբար այս պատերազմի ժամանակ³, որը տևեց տասնմեկ տարի, հայոց արքայի համախոհն էր Քուշանաց թագավոր Վասուդևան⁴: Պայքարը վերջիվերջո ավարտվեց

հետև՝ «Աշխարհացոյց», Վենետիկ, 1881, էջ 41-42): Բահլը հիշտակվում է նաև «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունում (տե՛ս «Աշխարհացոյց» է դարու, ՄՊԲ, 1872, էջ 23): Քաղաքի ավերակները հայտնաբերվել են ներկայիս Աֆղանստանի տարածքում՝ Ամու-Դարյա (Օքսուս) գետի հովտում:

¹ Ն. Ադոնցը ևս հակված է այն տեսակետին, որ Մամիկոնյան եղբայրները Բահլից անցան ոչ թե Պարսկաստան, այլ Արշակունի արքայի մոտ, այնտեղից՝ Հայաստան: Տե՛ս **Адо́нц Н. Г.**, *Армения в эпоху Юстиниана*, Ереван, 1971, с. 403:

² **Մովսես Խորենացի**, էջ 209: Հետագայում Շապուհ Ի-ին հաջողվեց ասպարեզից վերացնել նաև Արշակունի Կարենյան Պահլավի տոհմը, փրկվեց միայն Պերոզամատը՝ «նախնի մեծի ազգի Կամսարականաց» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 146, 209-210): Նրանք ևս Մամիկոնյան նախնիների պես փախել են Քուշանաց աշխարհ, իսկ այնտեղից Մեծ Հայք են գաղթել 224 թ. հետո: Տե՛ս **Կոզեան Ս.**, Կամսարականները «տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց», պատմական ուսումնասիրություններ, Վիեննա, 1926, էջ 13-14:

³ Հովհան Մամիկոնյանը ևս, անդրադառնալով հայ-պարսկական հակամարտությանը, նշում է, որ հայոց և պարսից թագավորների միջև միջնորդ եղավ «արքայն ճենաց և ոչ կարաց գրաւել զսիրտ նոցա ի հաշտութիւն» (տե՛ս **Յովհան Մամիկոնեան**, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատությամբ և առաջաբանով Ա. Աբրահամյանի (այսուհետև՝ **Յովհան Մամիկոնեան**), Երևան, 1941, էջ 67): Նմանատիպ տեղեկություն է հայտնում նաև Ուխտանեսը՝ նշելով, որ հայոց Խոսրով թագավորը վրեժխնդիր եղավ. «Հալածական առնէր զԱրտաշիր զարքայն Պարսից մինչև ի սահմանս Ճենաց. զոր բազում անգամ միջնորդեալ՝ ասէն Ճենաց արքային, ո՛չ կարաց առնել հաշտութիւն» (տե՛ս **Ուխտանէս Եպիսկոպոս**, Պատմութիւն Հայոց // «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. Ժ. դար, գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 485): Սակայն, ինչպես հայտնի է, երկու հակառակորդների միջև հաշտություն չկայացավ, և ինչպես վերը նշել ենք, պատերազմն ավարտվեց հայ-քուշանական դաշնակցության պարտությամբ, իսկ Ճենաց երկրի սահմաններին հասնելը պատմիչների երևակայության արդյունք է, քանզի այդպիսի հաղթանակի դեպքում կտապալվեր Մասանյան դինաստիան: Իսկ Ճենաց թագավորի միջնորդությունը խիստ կասկածելի է, քանի որ, ինչպես վերը նշել ենք, Մասանյանների նպատակը հարևան երկրներում Արշակունիների բոլոր ճյուղերի վերացումն էր, իսկ այդ ամենին տեղյակ հայոց թագավոր Տրդատ Բ-ն չէր դիմի նման երերուն հաշտության:

⁴ Տե՛ս **Луконин В. Г.**, *Завоевания Сасанидов на востоке и проблем кушанской абсолютной хронологии* // “Вестник древней истории”, 1969, № 2, с. 28, **Grousset R.**, *Histoire de l’Arménie des origines à 1071*, Paris, 1973, p. 114: Ավելի վաղ՝ 231-232 թթ. ևս Արտաշիր Մասանյանի դեմ կազմակերպվել էր հայ-քուշանական դաշինք, որը ևս չհասավ իր նպատակին: Տե՛ս **Մանասերյան Ռ.**, Մասանյանների դեմ Հռոմեական կայսրության և Հայաստանի պատերազմին քուշանների

դաշնակիցների անհաջողությամբ¹, և Մամիկոնյանները հայ Արշակունիների դաշնակից Քուշանաց երկրից, որտեղ ժամանակավորապես ապաստան էին գտել, գաղթեցին Մեծ Հայք: Դրա վառ ապացույցն է Սեբեոսի հաղորդումը. «Յայնժամ հրամայե արքայն Պարթևաց զարաց իւրոց տանել զնոսա զգուշութեամբ մեծաւ, կնաւ և որդովքն իւրեանց և ամենայն աղիսին իւրեանց յերկիրն Հայոց առ ազգական իւր արքայն Արշակունի, որ էր թագաւոր Հայաստան երկրին, ուր և սերեալ բազմացան յոյժ, և եղեն յազգ մեծ ի Մամիկայ և ի Կոնակայ: Յայսմանն այն է սպարապետ»²: Առաջ անցնելով նշենք, որ Շապուհ I-ին հաջողվեց նախ 245-248 թթ. վերացնել հնդկա-պարթևական թագավորությունը՝ արշավելով Քուշանշահր³, ապա հետագայում նաև տապալել Արշակունիների հնդկա-քուշանական թագավորությունը, ինչի հետևանքով Միջին Ասիայում քուշանական տիրապետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց⁴: Այս արշավանքների շնորհիվ պարսկական տիրապետության սահմանները հասան մինչև Հնդկաստանի Պուրուշապուրա (այժմ՝ Փեշավար քաղաքը)⁵, կազմվեց նոր կախյալ թագավորություն, որի մեջ էին Սակաստանը, Տուրեստանը և Հնդկաստանի որոշ տարածաշրջաններ⁶:

Վերադառնալով բուն նյութին՝ նշենք, որ Սեբեոսի երկրորդ հաղորդումը Մամիկոնյան նախահոր վերաբերյալ ևս տարբերվում է մյուս սկզբնաղբյուրների հաղորդումներից: Ըստ Մովսես Խորենացու տեղեկությունների՝ Մամիկոնյանների նախահայրը Մամգունն⁷ է, ապա, ինչպես վերը տեսանք, Անանունի մոտ դրանք երկուսն են՝ Մամիկը և Կոնակը: Հետագա ուսումնասիրողների մեծ մասը հակված է նախապատվությունը տալու Սեբեոսի հաղորդմանը: Սակայն մինչ այդ նշենք, որ ուսումնասիրողներից Հ. Անդրիկ-

---

մասնակցության հարցի շուրջ (231-232 թթ.) // Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXVIII, Երևան, 2011, էջ 22-26:

¹ Հայ-պարսկական պատերազմների, քուշանների ու հայերի դաշնակցության մասին տե՛ս Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, էջ 26, 28: Պատերազմական գործողությունների թատերաբեմը հիմնականում եղել են Մեդիան ու նրա հարևան Ադիաբենը: Տե՛ս **Մելքոնյան Հ. Գ.**, Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը, Երևան, 1980, էջ 183:

² **Սեբեոս**, էջ 57:

³ Տե՛ս **Луконин В. Г.**, նշվ., աշխ., էջ 34, 36-37:

⁴ Շապուհ I-ի քուշանական արշավանքների և քուշանական թագավորության հետագա կացության մասին տե՛ս **Дьяконов М. М., Мандельштам А. М.**, Средняя Азия в III-V вв. // Очерки истории СССР. III-IX вв., Москва, 1958, с. 331-336:

⁵ Տե՛ս **Բայրուրյան Վ.**, Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005, էջ 119:

⁶ Տե՛ս **Луконин В. Г.**, նշվ., աշխ., էջ 37:

⁷ Մ. Թումանյանը նշում է, որ Մամգուն (Մամգուն) ոչ թե անձի անուն է, այլ այդպես կոչվում էր Ճենաց տան նահապետը, քանզի այդ տիտղոսը նշանակում է Մանաց իշխան: Տե՛ս **Թումանյան Մ.**, Մի քանի նկատողութիւն Մամիկոնեանց գաղթականութեան մասին // «Հանդէս ամսօրեայ» (այսուհետև՝ «ՀԱ»), 1911, թիւ 9, էջ 52):

յանն ընդհանրապես չի հավատում Մամգունի գոյությանը՝ համարելով դա առասպել, պատմիչների երևակայության արդյունք, Մամիկոնյանների թագավորական ծագում վերագրելու համար¹: XX դարասկզբին հարցին առաջիններից անդրադարձած Մ. Աբեղյանը նշում է. «Ձույզ անունների իբրև մի անուն ընդունվելը, ինչպես՝ Մամ-Կոն Խորենացու մոտ, հատուկ է ժողովրդական վեպին»²: Նշանավոր հայագետ Ն. Ադոնցը ևս, առավելություն տալով Մեբեոսի հաղորդմանը, տեսակետ է հայտնում, որ Մովսես Խորենացին արհեստականորեն միաձուլել է Մամակ և Կոնակ անունները, միացնելով դարձրել է մեկ անուն՝ Մամգուն³: Մեկ այլ աշխատանքում Ն. Ադոնցը նշում է, որ Մամիկոնյան նախահայր եղբայրների՝ Մամիկ և Կոնակ անունները հանված են **Մամ-ի-կոն** անվան ընդգծված մասերից⁴: Ն. Ադոնցի առաջին տեսակետին է հակված նաև Ա. Մատիկյանը⁵: Ե. Քասունին ևս իրավամբ, ինչպես Ն. Ադոնցը, Մովսես Խորենացուն համարելով հակամամիկոնյան, նշում է, որ նշանավոր տոհմի վերաբերյալ նրա «պատմածները սկզբնական չեն և կողմնակցական ոգիով գունատրուած ու աղաւաղուած են»⁶: Իսկ բանասեր Գ. Աբգարյանը, մի ամբողջ աշխատություն նվիրելով Մեբեոսի երկին, քննարկելով սկզբնաղբյուրների, մասնավորապես Անանունի հաղորդումները Մամիկոնյանների նախահայրերի վերաբերյալ, առաջնությունը տալիս է այդ հաղորդմանը՝ համարելով, որ Մամիկոնյանների մասին այն հայ պատմագրության մեջ անդրանիկ գրանցումն է, սակայն թյուրիմացաբար գտնվել է VII դարում գրված «Մեբեոսի Պատմության» կազմում⁷ և պատկանում է Ագաթանգեղոսի գրչին⁸: Ուստի ելնելով այդ հանգամանքից՝ հարկ է նախապատվությունը տալ երկու տոհմապետի՝ Մամիկ և Կոնակ եղբայրներին, որոնք Մովսես Խորենացին միավորել է որպես մեկ անուն⁹:

¹ Տե՛ս **Անդրիկեան Հ.**, Բիզանդի Մամիկոնեանները, Վենետիկ, 1904, էջ 13:

² **Աբեղյան Մ.**, Հայ ժողովրդական վեպը, Թիֆլիս, 1908, էջ 115, ծան. 1:

³ Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, «Հայոց նախնական պատմությունը» Մեբեոսի երկում և դրա աղերսները Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի երկասիրությունների հետ // **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. Բ, Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2006, էջ 276:

⁴ Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Բագրատունյան փառքը // **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան 2006, էջ 498:

⁵ Տե՛ս **Մատիկյան Ա.**, Անանուն կամ կեղծ – Մեբեոսը, Բ. // «ՀԱ», 1912, թիւ 9, էջ 539:

⁶ **Քասունի Ե.**, Ճենաց աշխարհ. աշխարհագրական – պատմական հետազոտություն մը (Մամիկոնեանց ծագման վերաբերմամբ) // «Հասկ», հայագիտական տարեգիրք, Գ. տարի, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957, էջ 98:

⁷ Տե՛ս **Աբգարյան Գ. Վ.**, «Մեբեոսի Պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 96: Գ. Աբգարյանը, ծանոթագրելով Մեբեոսի աշխատությունը, ևս մեկ անգամ քննության ենթարկելով «Մամիկոնյան» անվան ստուգաբանությունը, նախապատվությունը տալիս է պատմիչի հաղորդմանը: Տե՛ս **Մեբեոս**, էջ 211, ծան. 76:

⁸ Տե՛ս **Աբգարյան Գ. Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 97:

⁹ Ուսումնասիրողները եկել են այն համոզման, որ Մովսես Խորենացին ծանոթ է եղել Ագաթանգեղոսի երկին և այն օգտագործել իր աշխատությունում: Տե՛ս **Հովհաննիսյան Պ.**,

Իսկ ուսումնասիրողների մի ստվար մաս հակված է այն կարծիքին, որ Մամիկոնյանների նախահայրը մեկն է՝ Մամգուն¹, կամ Մամիկ և Կոնակ անունները ծագում են Մամիկոն(յան) տոհմանունից²:

Ինչ վերաբերում է Մամիկոնյանների նախահայրենիքին, ապա, ինչպես վերը տեսանք, սկզբնաղբյուրների մեծ մասը փաստում է, որ նրանք եկել են Ճենաստանից: Վերջինիս տեղադրությունն արդեն երկու հարյուրամյակ ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում է, սակայն տեղորոշումը վերջնական տրված չէ: Սկզբնաղբյուրներում նյութի սակավության պատճառով հեռու ենք այն մտքից, որ մեզ լիովին կհաջողվի տալ նշանավոր իշխանական ընտանիքի նախահայրենիքի ստույգ վայրը, սակայն փորձենք հարցին մոտենալ այլ կողմից:

Ճենաստանի տեղադրությանն անդրադառնում է այնպիսի պատմա-աշխարհագրական հուշարձան, ինչպիսին է VII դարում գրված Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ը³: Հեղինակը Ճենքը կամ Ճենաց աշխարհը նկարագրում է իր ամբողջ ընդգրկումով՝ նշելով. «ԼԷ. աշխարհ Ասիոյ Միւնիկիա է, որ է Ճենք, յելից կալով Սկիւթիոյ. սահմանի նովա ի մտից, իսկ ի հիւսիսոյ եւ յելից՝ Անծանօթ երկրաւ. եւ ի հարաւոյ՝ Հնդկօք եւ Միւնեցոց աշխարհօք. եւ է Ճենաստան ընդարձակ դաշտս բնակեալ ազգս քսանեւիհն, յորոց մին մարդակերք, առ Անծանօթ երկրաւ: Ունի լերինս վեց, եւ լինի անդ դարիճենիկ եւ կասիմոն, ի Կասիա լեռնէ, եւ սկիւթիկոն՝ որ է ատրագոյն ինքնեղ, եւ ունի հրէշ եւ մուշկ. եւ շիրամարգ շատ, եւ այլ հաւս պիտանիս, եւ քրքրումս անբաւս, մինչ զի հեծեալ ոք ի սպիտակ գերդակ ձիով, սպիտակ բազէի երթեալ յորս՝ դառնայր դեղնացեալ ամենեւին: Լինի ապրիշում շատ եւ ազնիւ քան զամենայն երկիր. վասն որոյ բնակիչք երկրին արուեստաւորք կերպասագործք ընչաւետք, յորոց արքայն Ճենբակուր նստի ի քաղաքին

Պատմագրություն // Հայոց պատմություն, հ. II, Միջին դարեր (IV դար – XVII դարի առաջին կես), գիրք առաջին (IV դարի սկիզբ – IX դարի կես), Երևան, 2018, էջ 533:

¹ Տե՛ս **Զամչյանց Մ.**, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Ա, Երևան, 1985, էջ 412, 414, **Ինճիճեան Ղ.**, Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. Բ., Վենետիկ, 1835, էջ 14, **Թումանեան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 526, **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության // **Մանանդյան Հ.**, Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1978, էջ 93, **Айвазян К. В.**, «История Тарона» и армянская литература IV-VII веков, Ереван, 1976, с. 206-210, **Մաթեոսեան Ռ.**, Մովսէս Խորենացու վկայությունները Մամիկոնեան-Խաղբակեան տոհմի ծագման մասին // «Հայկագեան հայագիտական հանդէս» (այսուհետև՝ «ՀՀՀ»), հ. ԺԹ., Պէրյուք, 1999, էջ 94 և այլք:

² Տե՛ս **Քեշիշյան Ա.**, Մամիկոնյանների ծագման ավանդությունը և պատմական իրականությունը // Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու) (այսուհետև՝ «ՀՊՀ»), Երևան, 1997, էջ 14:

³ «Աշխարհացոյց»-ի ստեղծման ժամանակի, ձեռագրերի և հեղինակի մասին մանրամասն տե՛ս **Վարդանյան Ա.**, «Աշխարհացոյց»-ի ուսումնասիրության համառոտ պատմություն // «ՀՊՀ», թիվ 9, Երևան, 2008, էջ 23-36):

Միւռայ՝ որ է ի հարաւային արևելեայ ծայրի աշխարհին»¹: Ապա «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը հաջորդիվ ճենաստանի հարևանությամբ նշում է. «Աշխարհ Ասիոյ Մինեցոցն է, առ երի ճենաց, սահմանի նովա ի հիւսիսոյ, իսկ ի յելից եւ ի հարաւոյ Անձանօթ երկրաւ. իսկ ի մտից՝ Հնդկօք եւ Կանաչուտ ծովովն, մինչեւ յԱնձանօթ երկիր»²: Ուսումնասիրողների մեծամասնության կարծիքով՝ այդ երկիրը Չինաստանն է: Այս հաղորդումը ցույց է տալիս, որ չինական իշխանությունները և ճենաստանը եղել են հարևաններ:

Անանիա Շիրակացու հաղորդումից³ մի քանի դար անց Վարդան Վարդապետը, նկարագրելով արևելյան երկրների աշխարհագրությունը, նշում է. «Իսկ ի կողմանէ Պարսից, սկսեալ յարեւելից, նախ Չինումաչին եւ Խաթա քաղաքն եւ աշխարհն, որ են գին բոլոր աշխարհին, եւ են ուղղափառ հաւատով քրիստոնէայք, եւ ունին թագաւորութիւն եւ քահանայութիւն...: Եւ անտի գայ երկիրն Քուշանաց եւ ապա աշխարհն ճենաց, ուստի էին ազգն Մամիկոնեց Բ եղբարքն...»⁴:

Երկու աշխարհագիրների աղոտ հաղորդումները ցույց են տալիս, որ ճենաստանը Պարսկաստանին հարևան երկիր չէ, ինչպես նշում են Հ. Սվազյանը⁵, Հ. Դավթյանը⁶ և ուրիշներ, այլ նրանց միջև եղել են այլ թագավորություններ՝ կամ իշխանություններ, մասնավորապես Վարդան Արևելցու հաղորդմամբ Քուշանաց աշխարհը, ինչին կանդրադառնանք ստորև:

Բացի աշխարհագիրների հաղորդումներից, ճենաստանի և ճենների մասին տարբեր իրադարձությունների հետ կապված տեղեկություններ կան նաև հետագա հայկական սկզբնաղբյուրներում: Հետաքրքիր նյութեր են պարունակում VIII դարի պատմագիր Առնոլի՝ դեպի ճենաստան արաբական արշավանքներին առնչվող տեղեկությունները: Մասնավորապես, մեծ ուշադրություն է գրավում արաբների երթուղին: Վերելքի ուղին բռնած Արաբական

---

¹ «Աշխարհացոյց», էջ 46: Տե՛ս նաև **Անանուն** (Է. դար), Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիր Ա., Յակոբեանի // «ՀԱ», 2013, թիւ 1-12, էջ 184-185: Սյուռա քաղաքը եղել է ճենաստանի մայրաքաղաքը, որտեղ նստել է ճենբակուրը:

² «Աշխարհացոյց», էջ 46:

³ Իսկ ինչ վերաբերում է այն հարցին, որ Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ում ճենաստանի արևմտյան հարևան է հիշատակվում Սկյութիան, այլ ոչ թե Քուշանաց աշխարհը, ապա դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ Քուշանաց թագավորությունները, III-IV դարերի ընթացքում աստիճանաբար թուլանալով, դուրս են եկել քաղաքական ասպարեզից: Քուշանական վերջին պետական միավորումների մնացորդները կործանվեցին V դարի առաջին կեսին: «Քուշան» անվանումին հայկական սկզբնաղբյուրներում վերջին անգամ հանդիպում ենք V դարում (տե՛ս **Եղիշէ**, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, Երևան, 1989, էջ 22): Աշխարհագրական այս իրողությունն արձանագրել է Անանիա Շիրակացին՝ իր վերոհիշյալ հաղորդմամբ, որ VII դարում Քուշանց աշխարհը՝ որպես ճենաստանի արևմտյան հարևան, այլևս գոյություն չուներ:

⁴ **Վարդանայ Վարդապետ**, էջ 53:

⁵ Տե՛ս **Սվազյան Հ.**, Ճաները և «ճենաց աշխարհը» ըստ հայկական աղբյուրների // «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՊԲՀ»), 1976, թիվ 4, էջ 208:

⁶ Տե՛ս **Դավթյան Հ.**, Մամիկոնյաններ. առասպել և իրականություն, Երևան, 2015, էջ 102-103:

խալիֆայությունը Վլիթ խալիֆայի օրոք (705-715) արշավանք ձեռնարկեց դեպի Ճենաստան: Արաբ զորավար Մահմեդը, դուրս գալով Դամասկոսից, շարժվելով արևելք, «անցաներ ընդ Ասորեստան, ընդ աշխարհին Պարսից և ընդ Խորասան. և երթեալ հասանէր ի մասն ինչ Ճենաց աշխարհին և բանակէր առ եզր գետոյն հօրազունի, որ Բօտիսն կոչի»¹: Ըստ պատմիչի՝ արաբ զորավարին Բոտիս գետի ափին, որը հավանաբար Ճենաստանի սահմանագիծն էր, դիմավորում է Ճենաց արքան Ճենբակուրը, 40.000 հեծյալներով²: Բանակցությունները վերջանում են անարդյունք, իսկ բախումն ավարտվում է արաբների ջախջախիչ պարտությամբ³: Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ թե՛ III և թե՛ VIII դարերում Ճենաստանը ոչ միայն պահպանել էր իր գոյությունը, այլև հզոր պետություն էր, որն ի վիճակի էր դիմագրավել աշխարհակալ Արաբական խալիֆայությանը և հաղթանակ տանել: Ճենաստան պետությունը կարողացավ գոյատևել նաև հետագա դարերում: Նրա մասին վերջին տեղեկությանը հանդիպում ենք Վարդան Վարդապետի աշխատանքում: Իսկ XIII դարի երկրորդ կեսին և XIV դարի սկզբին ստեղծագործած Ստեփանոս Օրբելյանը, անդրադառնալով իր տոհմային նախարարական տան ծագմանը, նկարագրում է նաև Ճենաստանի սահմանները՝ նշելով, որ այն գտնվում է «յարևելս կոյս, որ անդ է քան գաշխարհն Խալանդրաց՝ սահմանակից Խազրաց և Հոնաց, որ և ձգի երկայնութեամբ մինչև ցեմառն լեռոն»⁴: Պատմիչի հիշատակած Եմավոն լեռը ք. Պատկանյանը նշում է Իմառու անվամբ⁵: Վ. Վալադյանը Եմավոն կամ Իմառու լեռները նույնացնում է Հիմալայան լեռնաշղթայի հետ⁶, որից արևելք սկսվում է Չինաստանը:

Այսպիսով՝ հայկական սկզբնաղբյուրների գերակշիռ մասը Մամիկոնյան տոհմի նախահայրենիքը համարում է Ճենաստանը⁷, որը բուն Չինաստանը չէ, ինչպես գրաբարից աշխարհաբար թարգմանելիս ներկայացված է «Աշխարհացոյց»-ում⁸՝ աղավաղելով սկզբնաղբյուրի հաղորդումը. այն նրա հարևան պետությունն է, սակայն սկզբնաղբյուրներում ներկայանում է

---

¹ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 37: Այդ արշավանքի մասին տե՛ս **Бартольд В. В.**, Сочинения, общие работы по истории средней Азии, т. II, ч. (1), Москва, 1963, с. 118:

² Տե՛ս «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց», էջ 38:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Պատմութիւն նահանգին Միսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Միւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 370:

⁵ История монголов по армянским источникам, выпуск первый, перевод и объяснения К. Патканова, С.- Петербург, 1873, с. 80, пр. 29.

⁶ **Վալադեան Վ.**, Մամիկոնեանների չինական ծագումը // «Հայրենիք», 1964, թիվ 4, էջ 24:

⁷ Ճեների և Ճենաստանի վերաբերյալ հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները համառոտ, սակայն որևէ նոր տեղեկատվություն չպարունակող նյութ է ներկայացնում Միմեոն Ապարանցին: Տե՛ս Միմեոն վարդապետի Ապարանցոյ, Վիպասանութիւն սակս Պալիառունեացն գարմի եւ Մամիկոնեանցն սեռի, Վաղարշապատ, 1870, էջ 28-32:

⁸ Տե՛ս **Անանիա Շիրակացի**, Մատենագիտություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի, Երևան, 1979, էջ 311-312:

տարբեր նկարագրությամբ: Ինչպես վերը տեսանք, Ղևոնդի աշխատանքում Մահմեդը Խորասանն անցնելուց հետո՝ ինչ-որ ժամանակ անց, միայն կարողացավ հասնել Ճենաց աշխարհ: Վարդան պատմիչի հաղորդմամբ՝ Քուշանաց երկրից հետո է սկսվում Ճենաստանը, իսկ ըստ Ստ. Օրբելյանի՝ նրանց նախահայրենիքը գտնվում էր Խալանդրաց աշխարհից այն կողմ՝ խազարների և հոների հարևանությամբ: Եվ դա է պատճառը, որ հայ և օտարագրի ուսումնասիրողները երկու և ավելի հարյուրամյակ շարունակ փորձում են նախանշել այդ պետության սահմանները՝ որոշ դեպքերում անտեսելով պատմիչների հաղորդումները, իրարամերժ տեսակետներ հայտելով և փորձելով Մամիկոնյաններին տալ տեղական՝ բուն հայկական, կովկասյան, ճանական և այլ ծագումնաբանություն:

Առաջինը հարցին անդրադարձած Մ. Չամչյանը, անվերապահորեն ընդունելով Մովսես Խորենացու հաղորդումը Մամիկոնյանների տոհմի ծագման մասին¹, ինչպես նաև անդրադառնալով Օրբելյաններին, առանձնացնում է Ճենաց աշխարհը Ճենաստանից: Առաջինը նա տեղադրում է «առ սահմանօք հոնաց եւ հեփթաղաց յորոց հատուած եկին ուռպելեանք»², իսկ երկրորդը՝ «ի ներքին կողմն արևելից ասիո՝ ը մէջ սկիւթացուց եւ չինեացուց»³:

Ուսումնասիրողների մի խումբ Մամիկոնյաններին վերագրում է չինական ծագում: Ֆրանսիացի հայագետ Ժ. Սեն-Մարտենը, ի թիվս այլ հայ նախարարական տների ծագումնաբանության, հանգամանորեն ուսումնասիրության ենթարկելով նաև Մամիկոնյանների ծագման խնդիրը, նշում է, որ բոլոր հայ մատենագիրները հիշատակում են նրանց չինական ծագում ունենալու հանգամանքը⁴՝ դրանով իսկ շրջանցելով նաև Ճենաստանի՝ իբրև առանձին պետության տեղադրության հարցը: Ճենաստանի գոյությունը որպես առանձին պետություն չի ընդունում նաև Մ. Թումանյանը՝ նշելով, որ այդ առնչությամբ հարկ է ըմբռնել չինական այն նահանգը, որտեղ իշխել է Ճեն հզոր տունը, իսկ Մամիկոնյանները եղել են Ճեն հարստության շառավիղը⁵: Ճենաստանը Չինաստանի հետ է նույնացնում նաև Ստ. Մալխասյանցը⁶՝ հղում կատարելով հայկական սկզբնաղբյուրներին: Սակայն ինչպես վերը տեսանք, թե՛ Փավստոս Բուզանդը, թե՛ Մովսես Խորենացին և թե՛ Սեբեոսը որևէ ակնարկ չունեն, որ Ճենաստանը բուն Չինաստանն է:

XIX դ. երկրորդ կեսին Զ. Պատկանյանը, ի թիվս հայագիտության մեջ

---

¹ **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 412, 414-415: Մխիթարյան միաբանության անդամ Ղ. Ինճիճյանը, հպանցիկ անդրադառնալով հարցին, որևէ կարծիք չի հայտնում Ճենաստանի վերաբերյալ՝ կրկնելով Մովսես Խորենացուն: Տե՛ս **Ինճիճեան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 141:

² **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., հ. Գ, ցանկեր, էջ 164:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս **Saint-Martin J.**, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. II, Paris, 1819, p. 26:

⁵ Տե՛ս **Թումանեան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 517, 528:

⁶ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 443, ծան. 205:

եղած մի շարք վիճելի հարցերի, անդրադառնալով վերոհիշյալ խնդիրներին, նշում է, որ Հայաստան գաղթած ճեներն իսկական չինացիները չեն, և նրանք Մեծ Հայք են գաղթել Ամու-Դարյայի ափերից՝ փոխելով նախկինում արտահայտած իր տեսակետը, որ ճեները նույն չինացիներն են²:

Ն. Ադոնցը, քննելով հայ նախարարական տների վարչաքաղաքական կացությունը, անդրադառնալով Մամիկոնյաններին, նախ նշում է, որ «Ճենաց աշխարհ» անվան տակ պետք է հասկանալ Պարսկաստանից արևելք՝ Բալխից այն կողմ ընկած երկրներից մեկը, մասնավորապես Չինաստանը³, սակայն Մամիկոնյան նախահայրերի փախուստն այնտեղից հավանական չի համարում և նրանց սերված է համարում Տայքի հարևանությամբ ապրող ճաններից⁴: Հ. Մուրադյանը ճանների վերաբերյալ Ն. Ադոնցի տեսակետը կրկնել է տասնամյակներ անց. հղելով Մովսես Խորենացու «ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին» մեջբերումը՝ նա կարծում է, որ պատմահայրը նկատի ունի Մեծ Հայքի հյուսիսը. «Ճենաց երկիրը ու ճենացիներին հարկավոր է որոնել ոչ թե Միջին Ասիայում կամ Չինաստանում, այլ պատմական Հայաստանի հյուսիսում»⁵:

Հավանաբար Ն. Ադոնցի ազդեցության ներքո, բայց ի տարբերություն նրա տեսակետի, Լեոն, հպանցիկ անդրադառնալով Մամիկոնյաններին, ճաներին տեղադրում է բուն Տայքում՝ նշելով. «Մամիկոնյան նախարարների հոչակավոր տոհմը առաջ է եկել Տայք նահանգի ճաներից, որոնք հաբեթական մի ցեղ էին»⁶, բնականաբար Մամիկոնյանների նախահայրենիքը համարելով Տայքը՝ զանց առնելով պատմիչների հաղորդումները նրանց գաղթի վերաբերյալ⁷:

Բ. Կյուլեսերյանը ևս նմանատիպ տեսակետ է հայտնում՝ Մամիկոնյաններին վերագրելով ճանական ծագում, իսկ ճենաց աշխարհը նույնացնելով ճանիքի⁸, Լազիկայի հետ⁹: Իսկ նշանավոր լեզվաբան Գր. Ղափանցյանը

---

¹ Տե՛ս **Патканов К.**, О месте занимаемом армянским языком в кругу индоевропейских // «Известия Кавказского отдела Императорского русского географического общества», т. VI, Тифлис, 1879-1881, с. 47:

² Տե՛ս «История Халифов вардапета Гевонда писателя VIII века», пер. К. Патканяна, СПб., 1862, с. 142, пр. 105, Армянская География VII века по р. X. (приписывавшаяся Моисею Хоренскому), текст и перевод и присовокуплением карт и объяснительных примечаний издал К. П. Патканов, СПб., 1877, с. 82, пр. 207:

³ Տե՛ս **Адонц Н.**, նշվ. աշխ., էջ 403:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 403-404:

⁵ **Մուրադյան Հ.**, Վարդանանց ապստամբությունը, Երևան, 1989, էջ 219:

⁶ **Լեոն**, Երկերի ժողովածու, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 361:

⁷ Անդրադառնալով Լեոնի այս տեսակետին՝ Խ. Վեմյանը ևս այն համարում է տարակուսելի և նշում, որ Մովսես Խորենացու Մամիկոնյանների գաղթի վերաբերյալ տեղեկությունը հարկ է հավաստի համարել: Տե՛ս **Վեմյան Խ.**, Մամիկոնյանների նախահայրենիքը // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1966, թիվ 3, էջ 204:

⁸ Տե՛ս **Կյուլեսերյան Հ.**, Եղիշե, Քննական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1909, էջ 291:

⁹ Լազիկայի տարածքը համապատասխանում է հետագա Գուրիային և գտնվում է Սև ծովի հարավարևելյան ափին: Տե՛ս **Երեմյան Ս. Տ.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ

հարցի վերաբերյալ շեշտում է. «Խորենացու «Ճենի» տակ պետք է հասկանալ ոչ թե չինացու, այլ «Ճան» լազ ժողովրդին»¹:

Մամիկոնյանների գործունեությանն անրադարձած կովկասագետ Կ. Թումանովը մերժում է Ճենաստանի իբրև առանձին պետության գոյության հարցը՝ համարելով այն Չինաստան, ապա նշում, որ Մամիկոնյաններն ունեին ճանական ծագում, և նրանց նախահայրենիքը համարում է Լազիկան²: Ավելի վաղ արտահայտված մեկ այլ տեսակետով նա Մամիկոնյաններին համարում է Տայքի հնագույն տերերը՝ վերագրելով նրանց վրացական ծագում, իսկ տոհմի հիմնադիր նշում Տիգրան Բ-ի (մ. թ. ա. 95-55) զորավար Մանկայոսին³՝ առանց հաշվի առնելու սկզբնաղբյուրների հաղորդումները նրանց՝ Ճենաստանից գաղթելու վերաբերյալ III դարի առաջին կեսին: Նշենք, որ Կ. Թումանովից դեռևս տասնամյակներ առաջ գերմանացի հայագետ Յ. Մարկվարտը ևս Մամիկոնյանների նախահայր է կարգում Տիգրանակերտի կայագործի հրամանատարին⁴: Հետագայում այդ տեսակետին հպանցիկ, առանց որևէ պնդման, հարևանցիորեն անդրադարձել են Ն. Ադոնցը⁵ և Գ. Խալաթյանը⁶: Իսկ Մ. Թումանյանը, հղելով վերջիններիս, եթե Մանկայոսին անվերապահորեն չի համարում Մամիկոնյան, ապա մ. թ. ա. I դարի կեսերին Ասորիք արշաված Օսակեսին⁷ և մ. թ. I դարի 60-ական թվականներին հռոմեացիների հետ բանակցած զորավար Վասակին⁸ համարում է այդ տոհմի ներկայացուցիչներ⁹: Լեոն և Հ. Մանանդյանը ևս ենթադրեցին, որ Մամիկոնյանները Տիգրան Բ-ի օրոք արդեն նշանավոր դիրքի հասած են եղել՝ շնորհիվ Մանկայոսի¹⁰: Այս փաստարկը, որը չի ամրապնդվում որևէ սկզբնաղբյուրով, ունի միայն անվան նմանություն Մամիկոնյան իշխանների հետ և մնում է որպես ենթադրություն, թվում էր, թե հետագայում կմերժվի: Սակայն այն ունեցավ հետևորդներ և որպես իրական փաստ ներկայացվեց

VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 54 և կից քարտեզը, Բ 4, **Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Ս., Բարսեղյան Հ. Խ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 554:

¹ **Ղափանցյան Գր.**, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 46:

² Տե՛ս **Toumanoff C.**, The Mamikonids and the Liparitids, Armeniaca, Venice, 1969, p. 132-133:

³ Տե՛ս **Toumanoff C.**, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963, p. 209:

⁴ Տե՛ս **Marquart J.**, Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaçi, Berlin, 1901, S. 177:

⁵ Տե՛ս **Адонц Н.**, նշվ. աշխ., էջ 411, 415:

⁶ Տե՛ս **Халатьянц Г.**, Очерк истории Армении, Москва, 1910, с. 183:

⁷ Տե՛ս **Դին Կասիոս**, էջ 165, 240, ծան. 145:

⁸ Տե՛ս **Поблий Корнелий Тацит**, Анналы, Малые произведения, История, Москва, 2003, с. 371, «Օտար աղբյուրները հայերի մասին», թիվ 3, «Լատինական աղբյուրներ», Կ. Տակիտոս, քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Սոսնիկյան, Երևան, 1941, էջ 113:

⁹ Տե՛ս **Թումանեան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 521:

¹⁰ Տե՛ս **Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 304, **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության // **Մանանդյան Հ.**, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 499, ծան. 2:

հայտնի պատմաբան Գ. Սարգսյանի կողմից: Վերջինս նշեց, որ Մանկայտսին Մամիկոնյան համարելը միանգամայն համոզիչ է¹: Հետագայում Ա. Քեշիշյանը, տարանջատելով Մամիկոնյանների ծագման և Ճենաստանի տեղորոշման հարցերը, անդրադառնալով հունա-հռոմեական հեղինակների մոտ հիշատակվող Մանկայտսին և գույգ Վասակներին, ևս հակված է ենթադրելու, որ Մամիկոնյաններն ավելի հնագույն տոհմ են, և նրանց գաղթին առնչվող ավանդությունն իրականությանը չի համապատասխանում², հետևաբար նրանց համարում է տեղական՝ հայկական ծագում ունեցող տոհմ³: Ռ. Մաթևոսյանը, ավելի հեռուն գնալով, նշեց, որ Մանկայտսը ոչ թե Մամիկոնյանների տոհմի հիմնադիրն է, այլ ներկայացուցիչը, և Մամիկոնյաններն ավելի հին տոհմ են, քան Մանկայտսի ապրած ժամանակահատվածը⁴:

Հայագիտության մեջ Մամիկոնյանների ծագման վերաբերյալ մեկ այլ ուղղություն հանդես եկավ նախորդ դարասկզբին: Ուսումնասիրողներից Մ. Անանիկյանը⁵, Հ. Անդրիկյանը⁶, Կ. Տեր-Սահակյանը⁷, Հ. Աստուրյանը⁸, Վ. Վալայանը⁹, Հ. Սվազյանը¹⁰ և ուրիշներ, մերժելով նրանց գալուստը Ճենաստանից, համարում են, որ Մամիկոնյանները Մեծ Հայք են գաղթել Պարթևական (պարսկական) թագավորությունից և ունեն իրանական ծագում՝ սերված լինելով պարթև Արշակունիներից կամ Անակ Պարթևի ժառանգներից: Իսկ Հ. Արմենն ինչպես Մամիկոնյաններին վերաբերող մի շարք հարցերում, այնպես էլ նրանց ծագման խնդրում, առանց որևէ քննական մոտեցման, նրանց կնքեց որպես սկյութացի՝ նշելով, որ նրանք «Կասպից ծովու հարաւ-արեւելեան երկրամասի մէջ ապրող Սկիւթացի ցեղ մը, որ Պարթեւ Արշակունիներու անկումէն վերջ... ապաստանեցաւ հայ Արշակունի թագաւորի մօտ»¹¹: Ավելի թափանցելով իր հակամամիկոնյան մոլուցքում՝ նա նրանց վերագրեց

---

¹ Տե՛ս **Սարգսյան Գ.**, Հայաստանի պետական կարգը հելլենիստական դարաշրջանում // Հայ ժողովրդի պատմություն (այսուհետև՝ «ՀԺՊ»), հ. I, Երևան, 1977, էջ 681:

² Տե՛ս **Քեշիշյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 10-11:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20, *նույնի՝* Մամիկոնեանների ծագումը Խաղբակեանների առնչող տեսակետի վերլուծություն // «ՀՀՀ», հ. ԻԲ, Պէյրուք, 2002, էջ 86, 99-101:

⁴ Տե՛ս **Մաթևոսեան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 101:

⁵ Տե՛ս **Անանիկեան Մ.**, Ս. Գիրքը եւ Մամիկոնեանները // «Բանասեր», հ. Զ, Պարիս, 1904, էջ 241-242:

⁶ Տե՛ս **Անդրիկեան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 11, 17:

⁷ Տե՛ս **Տեր Սահակեան Կ.**, Վաղարշ Ե. Պարթեւաց թագաւորը նախահայր Մամիկոնեանց // «Բազմավէպ», 1906, թիւ 9, էջ 390, 393, 396:

⁸ Տե՛ս **Աստուրեան Հ.**, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մէջ Հայաստանի եւ Հռովմայ 190 էն ն. Ք. մինչեւ 428 յ. Ք., Վենետիկ, 1912, էջ 192-193:

⁹ Տե՛ս **Վալադեան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 33-34:

¹⁰ Տե՛ս **Սվազյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 211-212:

¹¹ **Արմեն Հ.**, Մամիկոնեանները Արշակունեաց օրով // «Պատմական քննարկումներ», Պէյրուք, 1968, էջ 130:

թաթարական ծագում¹, ինչը հակագիտական եզրահանգում է²:

Մամիկոնյանների ծագման վերաբերյալ անհեթեթ տեսակետ է նրանց նախահայրենիքը Կովկասում՝ Դերբենդի շրջակայքում, փնտրելը: Դրան հիմք է ծառայել VII դարի պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանի հաղորդումն Անակ Պարթևի որդու՝ Սուրենի վերաբերյալ, որն իբր թե հոր սպանությունից հետո անցավ Ճենաց աշխարհի և ինչ-որ ժամանակ անց այնտեղ թագավորեց³: Հովհան Մամիկոնյանի այս հաղորդումը, որը նույնիսկ հեռավոր կապ չունի Մամիկոնյանների, առավել ևս նրանց ծագման հետ⁴, կրկնել է Վարդան Վարդապետը⁵: Պատմիչների այս հաղորդումները հիմք են հանդիսացել, որ ուսումնասիրողներից նախ Դ. Ալիշանն իր աշխատության ծանոթագրությունում նշի. «Ճենքս ոչ են Չինք, այլ տոհմ կովկասեան ի սահմանս Դարբանտայ»⁶: Իսկ Գր. Խալաթյանն արձանագրում է, որ այդպիսի ազգի՝ Ճեների գոյությունը Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների մեջ պետք է փնտրել⁷: Այս հիմնագուրկ տեսակետը որևէ աղերս չունի սկզբնաղբյուրների հաղորդումների հետ, և ինչպես նկատել է Հ. Դավթյանը, «Ճեները (միգրացե ուրիշ ինքնանվանումով) Կովկասից հեռու գտնվող հայրենիք ունեցող արևելյան ժողովուրդ էին»⁸: Եվ դեռևս անվան նմանությունը հիմք չէ Ասիայի խորքերից Ճեներին արհեստականորեն բերելու և Դերբենդի շրջակայքում տեղադրելու համար և դրա հիման վրա կառուցելու Մամիկոնյանների ծագման վերը նշված վարկածը:

Հայ և օտարազգի մի շարք ուսումնասիրողներ, շոշափելով Մամիկոնյանների նախահայրենիքի խնդիրը, համարում են, որ նրանք Մեծ Հայք են գաղթել Բակտիրիայից⁹: Նշենք, որ վերջինս քուշանների հայրենիքն է, որտեղից նրանք ժամանակի ընթացքում տարածվեցին Միջին Ասիայի հյուսիսային նահանգներում¹⁰: Մամիկոնյանների և Կամսարականների Բակտ-

¹ Տե՛ս **Արմեն Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 136:

² Հ. Արմենի՝ Մամիկոնյանների ծագման տեսակետի քննադատությունը տե՛ս **Սուրադյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 218-226;

³ Տե՛ս **Յովհան Մամիկոնեան**, էջ 70:

⁴ Վ. Վարդանյանը Հովհան Մամիկոնյանի այս հաղորդումը ոչ միայն անհավանական է համարում, այլև կասկած է հայտնում Գրիգոր Լուսավորչի եղբայր Սուրենի գոյության մասին ընդհանրապես: Տե՛ս **Մամիկոնյան Հ.**, Տարոնի պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Վարդան Վարդանյանի, Երևան, 1989, էջ 151, ծան. 25:

⁵ Տե՛ս Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի լուսաբանեալ, ի Վենետիկ, 1862, էջ 47:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ծան. 2:

⁷ **Խալաթեանց Գր.**, Ձենոբ Գլակ, համեմատական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1893, էջ 39:

⁸ **Դավթյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 55:

⁹ Բակտրիան ներառում է ժամանակակից Տաջիկստանի մեծ մասը, Ուզբեկստանի հարավային և Աֆղանստանի հյուսիսային շրջանները: Տե՛ս История народов Узбекистана, т. 1, Ташкент, 1950, с. 44, Большая советская энциклопедия, т. 2, Москва, 1970, с. 550:

¹⁰ Տե՛ս **Ртвеладзе Э. В.**, Кушанское царство: династии, государство, народ, язык, письменность, религии, Ташкент, 2019, с. 67:

րիայից Մեծ Հայք գաղթի վերաբերյալ առաջիններից մեկը նշել է Գ. Ասլանը, սակայն նա, զանց առնելով սկզբնաղբյուրների հաղորդումները, այն թվագրում է նախքան պարթևական արքայատոհմի կործանումը¹: Արևելագետ Ժ. Լորանը², Ս. Կոզյանը³ և Խ. Վեմյանը⁴ տոհմի նախահայրենիքը նույնպես համարում են Բակտրիան: Սակայն հեղինակների մի խումբ գաղթը իրավացիորեն տեսնում է ոչ թե նախքան Արշակունիների անկումը, այլ Մասանյանների առաջին տասնամյակներին⁵: Անվանի պատմաբան Հ. Մանանդյանը, նախապատվությունը տալով Սեբեոսի հաղորդմանը, ընդգծում է, որ Մամիկոնյանների նախնիները՝ «Մամիկն ու Կոնակը, գաղթել են Հայաստան Ճենաստանից, այսինքն՝ Անդրկասպյան երկրի արևելյան շրջաններից»⁶: Ե. Քասունին նշում է, որ Ճենաց աշխարհը Չինաստանը չէր, այլ նրան հարակից երկիր Կենտրոնական Ասիայում, և բուն Ճենաստանը ընդգրկում է Քաշկարի և Խոզանդի շրջանները, Քաշմիրը և Աֆղանստանի որոշ մարզեր⁷: Խ. Վեմյանը նույնպես Ճենաստանը Չինաստան չի համարում, այլ նշում է, որ Մամիկոնյանների մեկնավայրը Միջին Ասիայում է (Բակտրիայում)⁸: Վ. Վարդանյանը, հպանցիկ անդրադառնալով հարցին, Ճենաստանը համարում է առանձին պետություն՝ շեշտելով, որ այն գտնվում էր «պատմական Թուխարստան և Կաշմիր մարզերն ընդգրկող երկրամաս Քուշանաց թագավորության կազմում»⁹:

Հ. Սվազյանը, որը նույնպես Ճենաստանը համարում է առանձին պետություն, այն տեղադրում է անմիջապես Խորասանից հետո՝ Պարսկաստանի արևելյան սահմաններից ոչ շատ հեռու հոսող Ամու-Դարյա գետի

¹ Տե՛ս **Aslan K.**, *Études historiques sur le peuple arménien*, Paris, 1909, p. 139: Գ. Աբգարյանը Մամիկոնյանների՝ Ճենաստանից Մեծ Հայքում հաստատվելը տեսնում է ոչ թե III դարի կեսին, այլ ավելի վաղ՝ առաջին Արշակունի հայ թագավորների ժամանակ (**Աբգարյան Գ. Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 90) և նշում, որ Տրդատ Գ-ի ժամանակ արդեն սպարապետության պաշտոնն էին վարում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 87): Սակայն հեղինակը չի մանրամասնում, թե առաջին Արշակունիներ ասելով կոնկրետ որ ժամանակաշրջանը նկատի ունի, երբ Մեծ Հայքում I դարում հաստատվեց Արշակունիների գահատոհմը, թե՛ երբ գահը դարձավ ժառանգական:

² Նշենք, որ Ժ. Լորանի աշխատանքը հրատարակվել է 1919 թ., սակայն օգտվել ենք հետագա վերահրատարակությունից: Տե՛ս **Laurent J.**, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Lisbonne, 1980 p. 101, 116, rem. 109:

³ Տե՛ս **Կոզեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 13-14:

⁴ Տե՛ս **Վեմյան Խ.**, նշվ. աշխ., էջ 204:

⁵ Տե՛ս **Կոզեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 13-14, **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 93, 94, **Երևյան Ս. Տ.**, Հայ-քուշանական պայքարը Մասանյանների դեմ // «ՀԺՊ», հ. II, Երևան, 1984, էջ 30, ծան. 41:

⁶ **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 93:

⁷ Տե՛ս **Քասունի Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 81, 95, 97:

⁸ Տե՛ս **Վեմյան Խ.**, նշվ. աշխ., էջ 204:

⁹ **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Վ. Մ. Վարդանյանի, Երևան, 1985, էջ 523, ծան. 207:

ափերին¹, և նշում. «Ճենաց երկիրը տարածված է եղել Ամու-Դարյայի և Միր-Դարյայի միջև տեղավորված տարածության այն մասում, որը հետագայում արաբներից նվաճվելուց հետո, նրանց կողմից կոչվեց Մավերաննահր՝ Սարմարղանդ կենտրոնով»²: Մամիկոնյան իշխանական տոհմի մի շարք առանցքային հարցերի անդրադարձած Հ. Դավթյանը, քննության ենթարկելով նաև ինդո-արաբական հարցը, նշում է, որ Ճենաց աշխարհը գտնվում է Ասիա մայրցամաքի խորքում. «Մամիկոնյանները Ճենքից կամ Ճենաստանից էին, որը բուն Չինաստանը չէր, այլ նրան հարակից երկիր էր»³:

Այսպիսով՝ հեղինակների գերակշիռ մասը, հենվելով աշխարհագրիկների ու պատմիչների տեղեկությունների վրա, կարծում է, որ Մամիկոնյանները եկել են Ճենաստանից, և ինչպես Ճիշտ նկատել է Ե. Քասունին, այն ունեցել է փոփոխական սահմաններ⁴: Նույնը կարելի է ասել նաև Քուշանաց աշխարհի վերաբերյալ, քանի որ, ինչպես արդեն նշել ենք, հայկական սկզբնաղբյուրների մեծ մասը տարբեր դարերում տարբեր կերպ է նկարագրում Ճենաստանը և նրա հարևաններին: Հարկ է նշել, որ հստակ է միայն այն, որ ըստ «Աշխարհացոյցի»-ի՝ Ճենաստանը հարավից սահմանակցում էր Հնդկաստանին, սահմանի արևմտյան մասով՝ Քուշանաց երկրին, ապա նոր միայն դրանից արևմուտք Պարսկաստանն էր⁵, քանի որ Անանունը ընդգծում է, որ Մամիկոնյանները Ճենաստանից հետո ապաստան գտան Քուշանաց երկրում՝ Բահլ Շահաստանում: Իսկ ինչպես գիտենք Ղևոնդի հաղորդումից, Մահմեդը, Պարսկաստանը և վերջինիս նահանգ Խորասանն անցնելով, ոչ թե անմիջապես հասավ Ճենաստան, ինչպես նշում է Հ. Սվազյանը⁶՝ փորձելով Ճենաց աշխարհը դարձնել Պարսկաստանին անմիջապես հարևան երկիր, այլ ըստ պատմիչի՝ Խորասանից հետո «երթեալ հասանէր ի մասն ինչ Ճենաց աշխարհին»⁷՝ անցնելով Քուշանաց երկրով: Մեկ անգամ ևս նշենք, որ Վարդան Վարդապետը ևս քուշանների երկրից հետո է նախանշում Ճենաստանը՝ որպես նրան անմիջական հարևան երկիր: Սկզբնաղբյուրների կցկտուր տեղեկությունները համադրելով՝ կարելի է նշել, որ Ճենաստանն արևմուտքից անմիջական սահմանակից էր Քուշանաց երկրին և նրա կենտրոն Բակտրիային,

---

¹ Տե՛ս **Սվազյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 208:

² Նույն տեղում, էջ 209:

³ **Դավթյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 55, 56, 309, *նույնի՝ Ուլքե՞ր են և որտեղի՞ց են եկել առաջին Մամիկոնյանները* // «ՊԲՀ», 2015, թիվ 3, էջ 149:

⁴ Տե՛ս **Քասունի Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 95:

⁵ Պարսկաստանի և Քուշանաց երկրի հարևանությունն արտացոլված է նաև տարբեր ժամանակների քարտեզներում: Տե՛ս Карта по Птоломею (տե՛ս «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում), Европа и Азия в IV в. (տե՛ս Очерки истории СССР), Les Églises du royaume de Perse (տե՛ս <https://roland-expert.tivejournal.com>) 491239.htm.), Северо-западная граница Кушанского государства (տե՛ս **Ргвеладзе Э. В.**, նշվ. աշխ., էջ 69):

⁶ Տե՛ս **Սվազյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 208:

⁷ «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց», էջ 37:

հարավից՝ Հնդկաստանին՝ ընդգրկելով ներկայիս Քաշմիրի հյուսիսային որոշ շրջաններ, հյուսիսից, ըստ պտղոմեոսյան նկարագրության, պետք է սահմանակից լիներ Մակաստանին, որից հյուսիս տարածվում էր սկյութական աշխարհը, իսկ արևելքից սահմանակցում էր Չինական կայսրությանը՝ գուցե խնդրո առարկա ժամանակահատվածում մաս կազմելով չինական աշխարհին, քանի որ Չինաստանի սահմանները չպետք է դիտարկել ներկայիս չափանիշներով, քանզի այն տարբեր դարերում փոփոխական է եղել:

Այսպիսով՝ Մամիկոնյանները 240-ական թվականների առաջին կեսին, ներքին խժոժությունների պատճառով թողնելով իրենց նախահայրենիքը՝ Ճենաստանը, ապաստան գտան Մեծ Հայքում՝ Տրդատ Բ-ի մոտ, որն աշխարհաքաղաքական բարդ պայմաններում պայքարում էր Սասանյան ծավալապաշտական քաղաքականության դեմ: Մամիկոնյաններն իրենց քաջության և շրջահայացության շնորհիվ կարճ ժամանակամիջոցում դասվեցին ավագ նախարարների շարքին և երկար դարեր գլխավորեցին հայ ժողովրդի օրհասական պայքարը:

Արգիշտի Վարդանյան – Մամիկոնյանների ծագման խնդիրը պատմագիտության մեջ և նրանց նախահայրենիքի տեղորոշման հարցը

Թե՛ Արշակունյաց թագավորության և թե՛ մարզպանության շրջանում հայ նախարարական տների պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Մամիկոնյան իշխանական ընտանիքի գործունեությունը: 240-ական թվականների կեսերին ներքին խռովությունների արդյունքում և աշխարհաքաղաքական բարդ պայմանների հետևանքով նրանք լքեցին իրենց հայրենիքը՝ Ճենաստանը: Վերջինիս տեղորոշումը շուրջ երկու հարյուրամյակ ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում է, որոնք հայտնել են տարբեր տեսակետներ այդ հարցում: Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ Մամիկոնյանների նախահայրենիքը հարավից սահմանակցում էր Հնդկաստանին, արևմուտքից՝ Քուշանաց աշխարհին, հյուսիսից՝ Մակաստանին, իսկ արևելքից՝ Չինական կայսրությանը: Դուրս գալով իրենց հայրենիքից՝ Մամիկոնյանները նախ ապաստան գտան Բահլում՝ Վասուդևա Արշակունու մոտ: Վերջինիս ջանքերի շնորհիվ ազատվելով պատժից՝ նրանք հանգրվանեցին Մեծ Հայքում՝ Տրդատ Բ-ի մոտ, որն այդ ժամանակ անհավասար պայքար էր մղում Սասանյան աշխարհակալության դեմ՝ փորձելով պաշտպանել երկրի գոյությունը և անկախությունը: Հետագա տասնամյակներում Մամիկոնյանները ոչ միայն դասվեցին առաջնակարգ նախարարների շարքում, այլև գլխավորեցին այնպիսի առանցքային գործակալություն, ինչպիսին էր հայոց բանակի սպարապետությունը:

Արցիտի Վարդանյան – *Проблема происхождения рода Мамиконянов в историографии и вопрос о локализации их прародины*

Ключевые слова – Мамиконяны, Мамгун, Мамик и Конак, Великая Армения, Ченастан, Мовсес Хоренаци, Ананун, Трдат II, Кушанское царство, Китай, Ашхарацуйиц (География), первоисточники

Как в годы правления династии Аршакуни, так и в период марзпанства в истории армянских нахарарских домов особое место занимает деятельность княжеского дома Мамиконянов. В середине 240-х годов в результате внутренних раздоров и сложной геополитической ситуации они покинули свою родину (Ченов), вопрос локализации которой на протяжении двух столетий оставался в центре внимания исследователей, высказывавших разные точки зрения. Исследования свидетельствуют о том, что прародина Мамиконянов на юге граничила с Индией, на западе – с Кушанским царством, на севере – с Систаном, а на востоке – с Китайской империей. Покинув родину, Мамиконяны сперва нашли пристанище в Балхе – у Васудева Аршакуни. Благодаря усилиям последнего избежав наказания, они обосновались в Великой Армении, у Трдата II, который боролся с господством Сасанидов, пытаясь сохранить независимость страны. В последующие десятилетия Мамиконяны не только снискали славу лучших нахараров, но и возглавили такое ключевое звено, каким являлось спарпетство армянской армии.

Argishti Vardanyan – *The Issue of Mamikonyans' Origin in Historiography and the Question of their Homeland's Location*

Key words – Mamikonyans, Mamgun, Mamik and Konak, Greater Armenia, Chenastan, Movses Khorenatsi, Ananun, Trdat II, Kushan Empire, China, Ashkharatsuyts (Geography), primary sources

Both during the reign of the Arshakuni dynasty and Marzpanate period, the activities of the Mamikonyan princely family played a special role in the history of the Armenian Nakharar houses. In the mid-240s, as a result of internal strife and a difficult geopolitical situation, they left their homeland - Chenastan, the issue of localization of which for two centuries remained in the focus of attention of researchers who have expressed different points of view. Studies show that the ancestral home of the Mamikonyans bordered India in the south, the Kushan Empire in the west, Sistan in the north, and the Chinese Empire in the east. Having left their homeland, the Mamikonyans first found refuge in Bahl, where Vasudev Arshakuni gave them shelter. Owing to the efforts of the latter, having escaped punishment, they settled in Greater Armenia, where Trdat II reigned, who fought against the rule of the Sassanids, trying to preserve the independence of the country. In subsequent decades, the Mamikonyans not only gained fame as the best nakharars, but also headed the key position in the Armenian army - the position of Sparapet (supreme commander).

Ներկայացվել է 03.05.2022

Գրախոսվել է 31.05.2022

Ընդունվել է տպագրության 24.06.2022

Արգիշտի Վարդանյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու (geghamavan@schools.am)